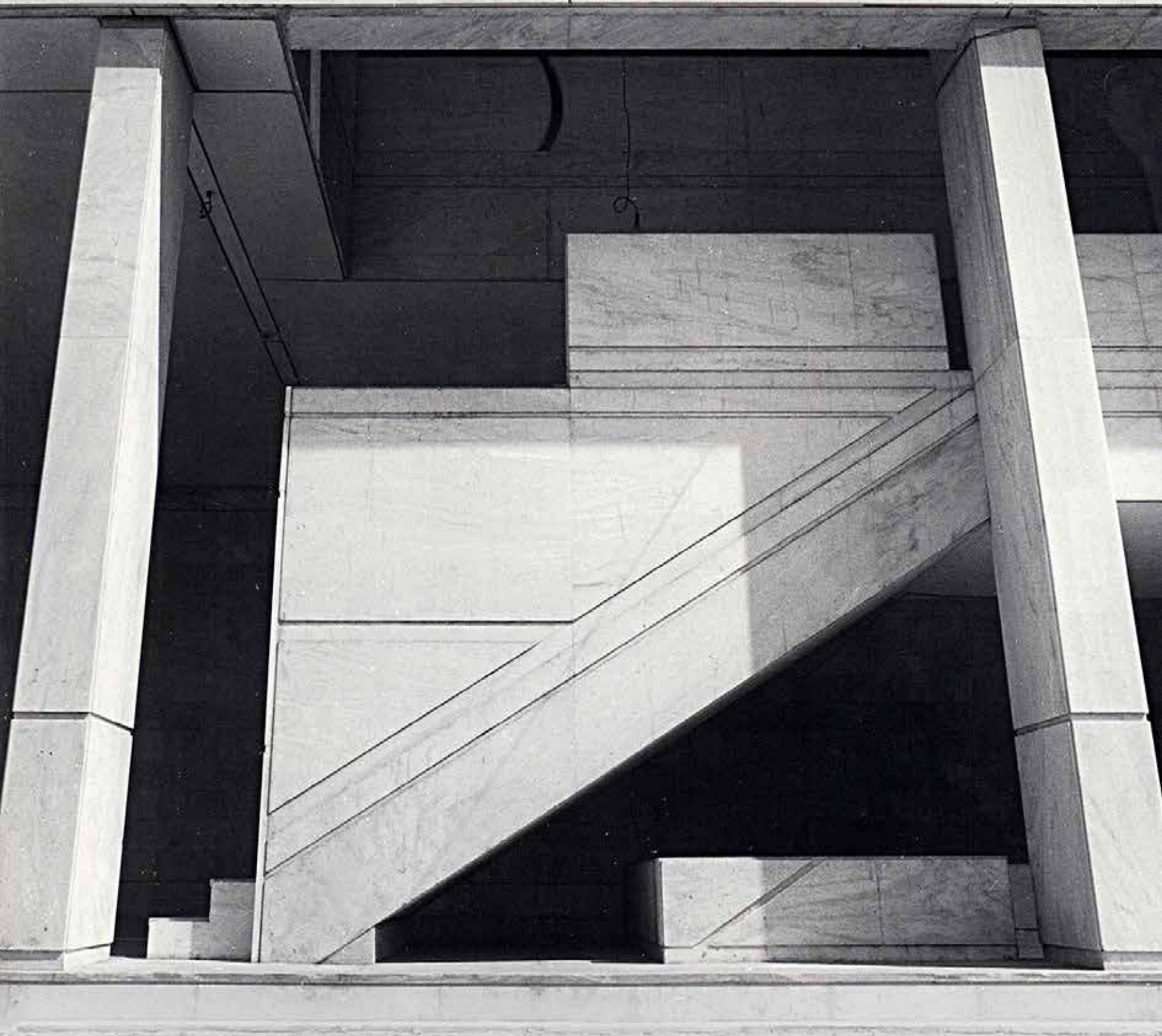

grad

review

architects & designers in greece

Αθηναϊκός μοντερνισμός, η συνέχεια
Athenian modernism, the sequel

GRAD review

architects & designers in greece
promoted by www.gradreview.gr
gradreview@outlook.com

PUBLICATION CONTRIBUTORS

PUBLISHER-DIRECTOR

Manolis Anastasakis
anastasakis@tee.gr

ISSUE'S EDITORS

Olga Venetsianou
Dimitris Rotsios

ASSISTANT EDITORS

Konstantina Serfa
Hara Haratsari

ART EDITOR

Artemis Potamianou

ISSUE'S MAIN CONTRIBUTORS

Eleni Amerikanou
Manolis Anastasakis
Souzana Antonakaki
Dimitris Antonakakis
Panos Exarchopoulos
Eleni Fessa-Emmanouil
Stylios Giamarelos
Demetrios Issaias
Yiannis Liakatas
Kostas Manouilidis
Oppenheim Architecture
Tassis Papaioannou
Anastasia Pechlivanidou-Liakata
Potiropoulos+Partners
Rena Sakellaridou - RS SPARCH PC
Katerina Valsamaki
Nikos Valsamakis

ADVERTISING

Factory - creative & advertising services
factory@factory-adv.gr

EDITORIAL
7

ART INTERVIEW
12-16

Zafos Xagoraris

INTERVIEWS
18-33

Dimitris Antonakakis

INTERFERENCES
36-47

“Souidia’s street Office”
Yiannis Liakatas

48-55

Childhood experiences
of the ‘modern’
in Athens during the ‘50s
Anastasia Pechlivanidou-Liakata

56-67

The crisis of public architecture
and public space

Eleni Fessa-Emmanouil

68-71

Athenian modernism enters
international architectural
historiography

Stylios Giamarelos

PROJECTS & STUDIES
74-79

Alpha Bank headquarters
Stadiou St.

Nikos Valsamakis - Kostas Manouilidis

80-87

Zanna house
Acropolis area, Athens

Souzana Antonakaki - Dimitris Antonakakis

88-95

House in a garden
Chalandri area, Athens

Rena Sakellaridou - RS SPARCH PC

96-103

Office building in Athens

Demetrios Issaias - Tassis Papaioannou

104-111

Excerpts of modern

Eleni Amerikanou, Panos Exarchopoulos

112-125

The Kindergarten
of the German School of Athens

Potiropoulos+Partners

126-135

Detached house in Drosia, Athens

Katerina Valsamaki

PROJECTS WORLDWIDE

136-143

Ayla
Golf Academy
& Clubhouse

Oppenheim Architecture

HIGHLIGHTS

144-154

Students’ Final Projects,
Awards 2018

5 winners,
5 runners-up

BOOK PRESENTATION

156-157

Athens
Modern Architecture Map
Manolis Anastasakis

Το ένθετο του περιοδικού στην αγγλική θα ολοκληρωθεί σύντομα.
The English version of the review will be coming soon.

Cover image
Athens Conservatoire
(detail)
by Ioannis Despotopoulos

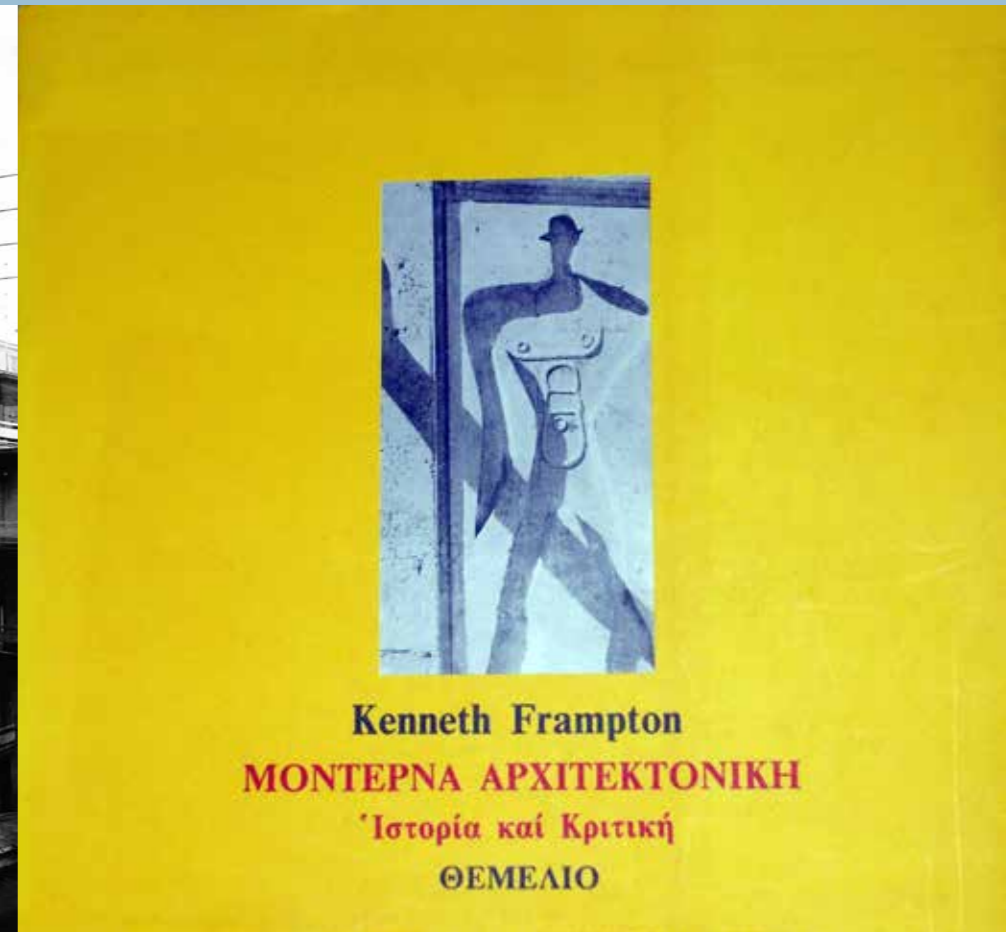
του Στέλιου Γιαμαρέλλου
The Bartlett School of Architecture UCL

Η είσοδος του Αθηναϊκού μοντερνισμού στη διεθνή ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής

Για το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, ο Αθηναϊκός μοντερνισμός είναι πρακτικά απών από τη διεθνή σκηνή της αρχιτεκτονικής. Εισέρχεται πιο δυναμικά σε αυτήν από την στιγμή που η πολυκατοικία στην οδό Εμμανουήλ Μπενάκη 118 (1973) της Σουζάννας και του Δημήτρη Αντωνακάκη συμπεριλαμβάνεται στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση της κριτικής ιστορίας της μοντέρνας αρχιτεκτονικής του Kenneth Frampton το 1985.¹ Μέσα στις τελευταίες 4 δεκαετίες, το πιο επιτυχημένο αυτό βιβλίο του Βρετανού

ιστορικού έχει επανεκδοθεί και μεταφραστεί σε περισσότερες από δέκα γλώσσες, από τα Ισπανικά μέχρι τα Κινέζικα. Η μεγάλη διεθνής του επιτυχία μεγέθυνε και την σημασία του για τους έλληνες αρχιτέκτονες. Πριν την έκδοση του βιβλίου του Frampton, οι διεθνώς επιτυχημένοι έλληνες αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι, Κωνσταντίνος Δοξιάδης και Γιώργος Κανδύλης, ήταν κυρίως γνωστοί για τα μεταπολεμικά τους έργα εκτός Ελλάδας, από το Ισλαμαμπάντ ως την Toulouse-Le-Mirail. Απεναντίας, οι αρχιτέκτονες που

Η είσοδος του Αθηναϊκού μοντερνισμού στη διεθνή ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής

πρόβαλλε ο Frampton, βασισμένος στο πρώτο κείμενο του Αλέξανδρου Τζώνη και της Liane Lefainre για τον «κριτικό τοπικισμό»,² δεν είχαν κτίσει ποτέ εκτός Ελλάδας. Αυτό από μόνο του ήταν σημαντικό. Ήταν η πρώτη φορά μέσα σε 50 χρόνια που η σύγχρονη αρχιτεκτονική στην Ελλάδα συμπεριλαμβανόταν σε μια ιστορία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Κανένας από τους καθιερωμένους ιστορικούς του μοντερνισμού, από τον Nikolaus Pevsner και τον Siegfried Giedion μέχρι τον Reyner Banham και τον

Charles Jencks,³ δεν συμπεριλαμβάνει παραδείγματα από τη νεοελληνική αρχιτεκτονική στο έργο του. Η μοναδική άλλη φορά που είχε συμβεί αυτό ήταν στην «πανοραμική» ιστορία του Alberto Sartoris από τα μέσα της δεκαετίας του 1930.⁴ Οι άλλες ιστορίες της ίδιας περιόδου αναφέρονται στην ελληνική αρχιτεκτονική μονάχα μέσα από την ιδιότητα του χρυσού κλασσικού κανόνα με τον οποίο ήθελε να συγκρίνεται ο μοντερνισμός και οι πρωταγωνιστές του. Κάθε φορά, όμως, που ένας ιστορικός όπως

ο William J.R. Curtis το 1982, για παράδειγμα, αντιπαραθέτει την Villa Savoye του Le Corbusier με τον Παρθενώνα, ακριβώς την ίδια στιγμή η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα περιθωριοποιείται για χάρη του κλασσικού της προγόνου.⁵ Μόνο αφού δημοσιεύσει την δική του ιστορία ο Frampton το 1985, προσθέτει και ο Curtis αναφορές σε μοντέρνους έλληνες αρχιτέκτονες, όπως ο Άρης Κωνσταντινίδης και ο Στάμος Παπαδάκης, στην τρίτη αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου του το 1996.⁶

Το βιβλίο του Frampton αποδεικνύεται τόσο επιδραστικό, επειδή ακριβώς ο συγγραφέας του δεν στόχευε απλά να επικαιροποιήσει το έργο του Sartoris. Δεν έγραφε δηλαδή μια «ουδέτερη» ιστορία που ήθελε «εγκυκλιοποιήσεται» να συμπεριλάβει όσο το δυνατόν περισσότερους εκπροσώπους από διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Ειδικά με το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του που αφιερώνεται σε ζητήματα πολιτισμικής ταυτότητας στην μοντέρνα αρχιτεκτονική, ο Frampton θέλει να παρέμβει στις κρίσιμες αρχιτεκτονικές διαμάχες της εποχής του, της δεκαετίας του 1980. Τα έργα των ελλήνων αρχιτεκτόνων που κλείνουν την ιστορία της αρχιτεκτονικής του παρουσιάζονται ακριβώς ως μια εναλλακτική, «κριτικά τοπικιστική» και όχι «μεταμοντέρνα», οδός διαφυγής από την παρατεταμένη κρίση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής των δεκαετιών του 1960 και 1970. Και μάλιστα, τα έργα αυτά μπορούν να παίξουν αυτό τον σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της μοντέρνας αρχιτεκτονικής ακριβώς επειδή είναι ριζωμένα στον συγκεκριμένο τόπο τους. Η ιστορία του Frampton καταλήγει στην αθηναϊκή πολυκατοικία των Αντωνακάκη που ταυτόχρονα παρουσιάζεται και ως υπόσχεση για ένα καλύτερο μέλλον για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική διεθνώς. Η απάντηση στην κρίση του μοντερνισμού είναι λοιπόν ήδη διαθέσιμη και βρίσκεται ακριβώς σε τοπικά ευαίσθητες αναθεωρήσεις του, όπως η αθηναϊκή. Μετά την συμπερίληψή τους σε αυτό το βιβλίο το 1985, αρχιτέκτονες που απλά έκαναν τη δουλειά τους στη σχετική απομόνωση της Ελλάδας βρίσκονται, έτσι, ξαφνικά να ηγούνται των διεθνών εξελίξεων στην μοντέρνα αρχιτεκτονική.

Δεν αργεί λοιπόν να δρομολογηθεί και η μετάφραση του βιβλίου του Frampton στην Ελλάδα. Στον Πρόλογο που γράφει ειδικά για την ελληνική έκδοση ο Βρετανός ιστορικός υπερθεματίζει φωτίζοντας την Αθήνα θετικά ως την «κατεξοχήν μοντέρνα πόλη».⁷

Με τους όρους του βορειοαμερικάνικου και δυτικοευρωπαϊκού λόγου για την αρχιτεκτονική του καιρού του, ο Frampton αναδεικνύει την Ελλάδα ως ένα ξεχωριστό τόπο του μοντερνισμού μέσα σε ένα μεταμοντέρνο κόσμο.

Επειδή η πόλη αναπτύχθηκε ιστορικά με βάση οργανωτικά μοντέλα του νεοκλασικισμού του 19ου αιώνα και του μοντερνισμού του 20ου αιώνα, υποστηρίζει ο Frampton, η Αθήνα είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένη με το πρόταγμα της νεωτερικότητας. Ο Βρετανός ιστορικός αποδίδει σχηματικά την διευρυμένη αποδοχή του μοντερνισμού στην Ελλάδα στην σύμπτωση της ποικιλομορφίας των ρευστών όγκων κάτω από το φως με εκείνη της τοπικής ανώνυμης αρχιτεκτονικής των νησιώτικων οικισμών. Αλλά πιο σημαντικό ακόμα για τον Frampton είναι ότι η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα δεν παράγει ένα καθολικά βελτιστοποιημένο ομοιογενές κτισμένο περιβάλλον. Οι πολλαπλές διακυμάνσεις στην τοπογραφία της ελληνικής γεωγραφικής περιοχής σημαίνει ότι κάθε έργο πρέπει να προσαρμόζεται σε ένα συγκεκριμένο, και τις περισσότερες φορές ακανόνιστο, οικόπεδο. Με άλλα λόγια, ο μοντερνισμός μπορεί να εφαρμόζεται καθολικά στην Ελλάδα μονάχα όταν ταυτόχρονα

προσαρμόζεται στην εκάστοτε τοπική συνθήκη. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο φτάνουν αρκετές περιοχές της Αθήνας να διατηρούν την αίσθηση των νησιώτικων οικισμών, παρά τον γενικό κάναβο του ρυθμιστικού πολεοδομικού σχεδίου της πόλης. Σε συνδυασμό με αυτό το τοπίο, συνεχίζει ο Frampton, το ισχυρό φυσικό φως τονίζει και εμπλουτίζει την φαινομενολογική αντίληψη και τις υπαρξιακές ποιότητες των ανθρώπων, των τόπων και των πραγμάτων στην Ελλάδα.⁸ Είτε λοιπόν αναφέρεται στην Αθήνα είτε στην Ελλάδα συνολικά, το απλουστευτικό σχήμα του μοντέρνου κανόνα και της αποσπασματικής εμπειρίας της νησιώτικης πόλης κυριαρχεί στον τρόπο με τον οποίο κατανοεί ο Frampton την εντόπια αρχιτεκτονική παραγωγή.

Παρά τις δεδηλωμένες προθέσεις του συγγραφέα τους, τα σχετικά κείμενα του Βρετανού ιστορικού δεν εμβαθύνουν και στα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια της παραγωγής της αρχιτεκτονικής και του τρόπου με την οποία εκείνη συζητείται στην Ελλάδα. Μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 1990, αντιλαμβάνεται πραγματικά ο Frampton την όλη διαδικασία που τελικά παράγει το μοντέρνο πρόσωπο της Αθήνας, μέσω της σχετικής έρευνας της διδακτορικής του φοιτήτριας, Ιωάννας Θεοχαροπούλου.⁹ Είναι ακριβώς αυτές οι ελληνικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, ο τρόπος που η ελληνική βιοτεχνία ή εργολαβία μικρής κλίμακας οργανώνει την παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος, που έχουν ως αποτέλεσμα τους αυτό που σαγηνεύει τον Frampton ως «αυθόρμητο επίτευγμα» της «κατεξοχήν μοντέρνας πόλης». Αλλά αν η Σουζάνα και ο Δημήτρης Αντωνακάκης θεωρούνται «κριτικοί

τοπικιστές» στην Ελλάδα, αυτό γίνεται επειδή εκείνοι αντιστάθηκαν σε αυτόν τον ευρύτατα διαδεδομένο τρόπο παραγωγής, της μικρής κλίμακας αλληλά πάντα ιδιωτικής και εμπορευματοποιημένης πρωτοβουλίας. Βασικός σκοπός αυτής της αρχιτεκτονικής τους ήταν ακριβώς να ξεφύγουν από την καθιερωμένη τυπολογία της Αθηναϊκής πολυκατοικίας που σχεδόν εκθειάζει ο Frampton όταν κοιτά την πόλη συνολικά.

Παρότι ουσιοκρατική και όχι ιστορικά ακριβής, η ανάγνωση της Αθήνας από τον Frampton ήταν η πρώτη ανενδοίαστα θετική αποτίμηση της «κατεξοχήν μοντέρνας πόλης» από έναν καταξιωμένο αρχιτέκτονα-ιστορικό. Εκτός από μεμονωμένα αρχιτεκτονικά έργα που συνήθως αγνοεί, η Ελλάδα έχει ξαφνικά να υπερηφανεύεται και για μια πόλη που δεν εκτιμά και πολύ μέχρι τότε. Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί πόσο σημαντικό ήταν αυτό για την

ευρύτερη ανατροπή της αρνητικής προδιάθεσης και την επανεκτίμηση της Αθήνας στο πλαίσιο των δικών της προσίδων όρων από το τέλος της δεκαετίας του 1980 κι έπειτα.¹⁰ Αν όμως η πολυκατοικία του Αθηναϊκού μοντερνισμού εξακολουθεί να προσελκύει το ενδιαφέρον μελετητών εκτός των ελληνικών συνόρων και σήμερα,¹¹ σίγουρα το σφείλει εν μέρει και στο πρωτόγνωρο ουσιαστικά ιστοριογραφικό ενδιαφέρον του Frampton.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Kenneth Frampton, *Modern Architecture: A Critical History* (London: Thames & Hudson, 1985), 326.
2. Αλέξανδρος Τζώνης & Liane Lefavre, «Ο κάναβος και η πορεία: Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη, και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 15 (1981), 164-178.
3. Bñ. Nikolaus Pevsner, *Pioneers of Modern Design: From William Morris to Walter Gropius* (1936), Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition* (1941), Reyner Banham, *Theory and Design in the First Machine Age* (London: Architectural Press, 1960), Charles Jencks, *Modern Movements in Architecture* (Middlesex: Pelican, 1973).
4. Alberto Sartoris, *Gli Elementi dell'Architettura Funzionale: Sintesi Panoramica dell'Architettura Moderna* (Milan: Hoepli, 1935), 289-299.
5. Bñ. W.R. Curtis, *Modern Architecture Since 1900* (Oxford: Phaidon, 1982), 194-5.
6. W.R. Curtis, *Modern Architecture Since 1900* (Oxford: Phaidon, γ' αναθεωρημένη έκδοση, 1996), 380, 482.
7. Kenneth Frampton, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και Κριτική*, ελλ. μτφρ. Θ. Ανδρουλάκης & Μ. Παγκάδου (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987), 14.
8. Kenneth Frampton, «Μοντέρνο, πολύ μοντέρνο: Μια συνέντευξη του Kenneth Frampton στον Γιώργο Σημαιοφορίδη», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 20 (1986), 118-121: 121.
9. Bñ. Ioanna Theocharopoulou, *Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens* (London: Black Dog, 2017).
10. Bñ. Ioanna Theocharopoulou, *Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens* (London: Black Dog, 2017), 15-17.
11. Richard Woditsch (επιμ.), *The Public Private House: Modern Athens and its Polykatoikia* (Zürich: Park Books, 2018).

